

Chin We Machin'ning Jughrapiyilik Uqum Dairisi

Chin we Machin ibarisi Uyghur-Türk, erab we paris alim-ediblrining tarix, jughrapiye, tilshunasliq desturlirida, sayahetnamiliride we shéir dastanlirida ming yillardin béri izchil yosunda istimal qilinip kéliwatqan, hemmige tonush nam bolsimu, lékin mushu esirge kelgende ibarining tarixniki jughrapiyilik uqum dairisini chüshinish we izahlashta yol qoyghili bolmaydighan xataliq körülüwatidu.

Melumki, Chin we Machin ibarisi ulugh alim mehmud qeshqirining "Türkiy tillar diwani" namliq kitabida, muteppekkur alim Yüsüp xas Hajipning "qutadghubilik" dastanida, meshhur shair elishir newaiyning dastanlirida, Lutfi we Zélili qatarliq shair_ediqlarning ghezelliride; nizami, firdewsi, xisraw déhliwi, haju gilman qatarliq paris klassiklirining dastanlirida; ottura esir erab seyyahlari we tarixchilirining kitablirida; ariyan we buddizm desturlirida omumyüzlük qollinilghan.

Bizni Chin we Machin ibaret bu qoshkézek ibarining jughrapiyilik uqum dairisi heqqide jiddiy muhakime élip bérishqa ündewatqan sewep yéqinchi we bügünki zamandiki bir qisim tetqiqatchilarning yaki chüshenchisining yétersizlikidin yaki ilimge yat gherizining netijisidin kélip chiqiwatqan hem küchep omumlashturushqa tirishiwatqan xata qarashliridur. Éniqini éytqanda Chin we Machin ibarisi toghrisida tetqiqatchilar arisida mundaq ikki xil qarash saqlanmaqta.

Birinchi xil qarash: Chin we Machin chet'elliklarning "China" dégen sözi bolup, toghridin toghra pütün terjimisi "Junggo" dégendin ibaret bu atalghu eslide miladiyedin ilgirki Chinshixuangning ottura tüzlengliktiki urushqaq begliklarni birlikke keltürishidin kéyin qurulghan Chin sulalisining namini özige menbe qilidu, dégen köz qarash. bu qarash "China" atalghusining hazirqi terjimisi "Junggo" dégen chüshenche bilen Chin sulalisi we Chin, Machin atalmilirini arilashturiwétish ehwali körülgen.

Ikkinchi xil qarash: "China" ibarisi Chinshixuang bilen emes, belki Ching(manju)sulalisining meydanha kélishi hem ispaniye, portugaliye we büyük britaniyining Ching sulalisining tesir dairisidiki rayon hindi-Chini we Junggo bilen bolghan soda munasiwetliri we kélishimler bilen baghlangan halda xelqara istémalgha kirip keldi dégen qarash. B. LEUFER özining "China atalghusi heqqidiki tekshürüsh" namliq maqalisida tunji qétim bu atalghuni Chinshixuang bilen birleshtürüp izahlashqa étiraz bildürgen fransiyilik sherqshunas PILLIOT "China idarisining kélip chiqishi" dégen maqalisidimu Chin, tawghach, xitay ibarilirining menbeliri heqqide toxtalghan.

Méningche hazirqi in'gliz teleppuzidiki "China" ibarisi yéqinchi zaman tarixidiki Junggoni ipadileydighan ibare bolup, u Manjular qurghan Ching sulalisining namu astida meydanha kelgen. uningdin ilgiri Junggo tarixida ötkén her qaysi döwletler yaki sulaliler özlirige xas we bir dewr ichide qollinilghan nami bolup, pütün Junggo hergizimu izchil yosunda bir sulale namida atalghan emes!

Biz chin (真), jin (晋), chin (秦), jin (金) we ching (清) atalmisini, China ibarisini, Chin we Machin uqumilirini tarixiy yosunda perqlendürüp tetqiq qilishimiz kérek.

Biz aldi bilen "Chin" we "Machin" atalghusi heqqidiki bir qisim tarixiy höjjetler bilen tonushup chiqayli. Eng qedimki zamanlardin bashlap hindi deryasining bashlinish qismidiki **Besh éqin (Penjiap)** ichide "Chinap" dégen derya bolup, bu Chindin éqip chiqqan derya dégen menini bildüridu. Yaponiyilik tarixchi yüyji Iyiwti "gherbi yurtta budda dini" namliq kitabining 313- bétide (Xenzuche neshri) "pamir téghining gherbide Chinap (CHENAB) we chilam (JHELAM) dégen ikki derya bolghan" dep yazghan. Bu ikki derya lawy, bias, satler deryaliri bilen qoshulup Besh Derya – Penjiap wadisini hasil qilghan. bu deryalar hindi deryasini teshkil qilidu. S. LERI ning körsitishiche, Hindilar "Chin" dégen atalghuni pamir(qarliqtagh) etrapidiki qebililerge qaritip ishletken. Ping Chingjün endi "gherbiy yurt we jenubiy déngiz tarix-jughrapiyisige dair tetqiqat maqaliliri toplimi" namliq kitabining 99- bétide "sherqiy shiyalar bilen Hindilar arisidiki zémin Sanskrit tilida "Chin" dep atilidu" dep yazghan.

Hindistanning "manu qanuni", "maxapxarata", "qedimki hadisiler" qatarliq qanunshunasliq we edebiyat desturlirida "Chin" ibarisi tilgha élinghan. "Qedimki hadisiler" namliq riwayet kitabida

“manuning toqquz ogli we bir qizi bolup, bu qiz ay iruning ogli budu bilen nikahliq bolidu. Ulardin bolghusi tughilidu. Manuning dégen ogli manuning yardimide yérining bir qismini igellep qeesini salidu. Bu ay xanliqning bashlinishi bolidu”(A. Ospofning “10- esrgiche hindistan tarixining ochérki” Xenzuche neshri) déygen.

En'gliyilik steyin özining “SÉRINDIYA” namliq kitabida [bu kitab Xenzuchigha “西域 (gherbiy yurt)”dep terjime qilinghan], Ping Chingjün ependi “lolen we pishamshan mesilisi”namliq maqalisida Lopchin (NOP-CHIN) ibarisini tilgha alghan. Ularning periziche, lop-kona lolan shehirining lopnur köli sahilidikini, Chin sözi bolsa, sheher qele menisini bildüridu. Bu söz qedimki minosnik wadisidiki turan, Turanchin we qara sheharning Arachin dégen nami bilen birlishtürülse, kishini téximu izdinishke righbetlendiridu.

Steyin "qedimki xoten" (1907- yili) namliq kitabida xotenni Machin dep tilgha alidu. (Hazirmu Xotende “Chini Machini Machin” sherihini dep atlidighan xarabe bar) mahama-magha atalghuliri qedimki ariyan hetta Yawchilar tilida chong dégen menini bildüretti. Tang sulalisi dewridiki meshhur rahip tang shuenzang "ulugh tang dewride gherbke qilghan sayahet " namliq kitabida "xoten padishahlirining péshwasi sherqiy Türk shahzadisi (东土帝子) bolup, u hindistanliq padishah asuka bilen zamandash idi” dep yazghan. Xunin “ottura asiyadiki qedimki yadikarliqlar” namliq esirining 12- bétide bu sherqiy Türk shahzadisini “sherqiy Türk hésaplan'ghan Uyghurlar idi” dep izahlighan.

Ariyanlarning diniy desturi bolmish meshhur kitab “Awésta” da “Chin” ibarisi ipadilen'genliki melum. Ebulqasim firdawsning “shahname” dastanida qeyt qilinishiche, Miladiydin ilgirki 11- esrlerge ait mosa peyghemberning yehudiy dini desturi “tewrat” ta Chin – “gok”, Machin – “magok” ibaris bilen ipadilengendin tashqiri, Chin – Yapesning newrisi déyilgen. Tarixchi mir xand “rewzetussafa” namliq esiride, molla mosa sayrami “tarixi hemidi” namliq esiride Türk Yapesning ogli, nohning newrisi, Chin we Machin bolsa Türkning oghulliri dep bayan qilghan. Mehmud qeshqirimu “Türkler eslide yigirme qebilidur. ularning hemmisi tengri eziz körgen noh peyghemberning ogli yaps we Yapesning ogli Türkke bérip taqilidu”(“Türkiy tillar diwani” 1- tom, 37- bet) dep körsetken.

Ping Chingjün ependi “gherbiy yurt we jenubiy déngiz tarix–jughrapiyisige dair tetqiqat maqaliliri toplimi” namliq kitabida qeshqer heqqide :qeshqer xen sulalisi dewride gherbiy yurttiki bir döwlet idi. Chin atalghusining mephumi mushu döwletni körsetse kérek, uning chégrisi koshan bilen tutashqan bolishi mümkin, mundaq döwlet peqet qeshqer bolishi eqilgha muwapiq, dep yazghan. Lüy jin ependi “buddizm mezheplirining menberili” namliq meshhur esiride “koshan xaqanliridin bolghan kansiki Chintenlik (真檀) idi” dégen yekünni chiqarghan.

Rim impériyisi zamanidiki eserlerdin miladiydin ilgirki rim shairi goras(HORASE)ning dastanida, miladiye 2- esrde yashighan rim shairi plino (PLINY) ning tebiet tarixi” namliq esiri bilen pétlomi (PTOLOMES)NING “jughrapiye” namliq kitabida Chin éli we yipek memlikiti tilgha élinghan. Ping Chingjün: pilomining yipek memlikiti heqqide éytqanliri qedimki turan (merkizi asiya)diki sulé)qeshqer)bilen alaqisiz dep qarighili bolmaydu, dégen. (Yuqurqi kitap, 99- bet) pitlomining esirige menbe bolghan Marunus’ning sayahet namisida Chin (ceni) we yipek memlikiti (seres) dégen ibariler tolimu roshen tilgha élin'ghan.

Miladiye 3- esrde yashighan ebuladif isimlik sayahetchi özining sayahetnamiside “buxaradin Chin'giche” kelgenlikini yazghan. Samaniylar sulalisi shahi sultan nasir binni ehmed waqtidiki abdulla hissarbinni el mehelhil özining “sayahetname” side Chin'ge barghanliqini yazghan. Melumki, abdulla hissar binni mehelhilni samanilar shahi sultan nasiri binni ehmed qeshqerdiki qaraxaniylar huzurigha 943- yili nikah elchiliri qatarida ewetken idi.

Mehmud qeshqiri “Türkiy tillar diwani” namliq kitabida Chin we Machin'gha munasiwetlik bayanlarni qiriqqa yéqin orunda tilgha alidu we izahlaydu. 1- tom, 38- bette “meyli musulman bolsun yaki bolmisun, rum ölkisining yénidin künchiqishqa qarap ketken tertip boyiche, sherqtiki Türk qebililirining turar jaylirini körsitip öttüm” dep yézip altay taghlirining shimalidiki Yinsey (Anasay) derya wadisidiki Qirghizlarni “qirghizlar Chin'gha yéqin jaylashqan” dep körsetken. Andin Türk qebililiri bolghan xitay, tawghach toghruluq “Xitay-Chin démektur”, “tawghach-Machin démektur” dep körsitidu. Mehmud qeshqiri 1- tom, 592- bette “tawghach” ibarisige mundaq üç türlük izahat Bergen.

(1) tawghach-Machin élining nami, (2) tawghach –Türklerning bir bölüki, (3) tawghach-böyük we qedimiy nerse dégen menide.

Orxun abidiliri bilan kök Türk xanliqi zamanida toqbatlar – Tawghach, Tanglar – Tangjazi, Qidanlar – Xitay déyilgen, bu milletler shu dewrde hakimiyet yürgiziwatqan milletler idi.

Mehmud qeshqiri “Chin” ni üçke körsetken. yeni yoqiri Chin - Tawghach, ottura Chin - Xitay, töwen Chin – qeshqer, (1- tom, 592- bet).

Mehmud Qeshqiri ottura tüzlengliktiki Xenzularni öz ichige alghan milletlerni “arida chong sépil we Chin yénidiki tagh-déngizlar bolghini üçün yejüj we mejüjlerning tillirimu bizge melum emes” (1- tom, 39- bet) dep éniq körsetken. Kitabigha kirgüzgen xeritidimu buni perqlendürgen. “tat tawghach” ibarisini “bu Uyghur we Chinliq dégen bolidu” (2- tom, 409- bet) dep körsetken. “chigil, yaghma, toxsi, argu, Uyghur qatarliq yoqiri Chin'gha qeder jaylashqan qebililer” dégen bayanlarni 2- tomning 64-, 78- we 88- betliride tekrar-tekrar tilgha alghan. 1- tom, 151- bétide “Uyghur bir elning ismi. uning besh shehiri bar. Bu sheherlerni zulqerneyn Türk xaqani bilen pütüm tüzgendin kéyin saldurghan iken” dep yazghan bolsa, 3- tom, 567- bette “Türkmen” ibarisige izah bergende “xaqan Chin terepke ötüp kétidu, zulqerneyn uning keynige chüshidu Uyghurlargha yéqin bir yerde xaqan zulqerneynge bir qisim charlighuchi qoshun éwetidu. toqunush netijiside zulqerneynmu shundaq qoshun éwetidu. Toqunush netijiside zulqerneyn ewetken qoshun meghlup bolidu. Bu toqunush dégen yerde bolghaniken. Bu tagh hazirqi künde dep atilidu. Zulqerneyn ene shu yerde xaqan bilen sülih tüzidu” dep yazghan. Démek mehmud qeshqiri bu ikki bayanida “Uyghur éli” bilen “Chin” ni yandashturup tilgha alghanliqini körüwalalaymiz. Biz yene uning Türk yéziqi toghrisida toxtalghanda “qedimdin béri qeshqerdin yoqiri Chin'ghiche bolghan hemme Türk yurtlirida barche xaqanlar bilen sultanlarning yarliq we xet alaqliri ene shu yéziqta yézilip kelgen” (1- tom, 11- bet) dep yazghanliqini körüp, “Chin” ibarisining jughrapiyilik uqumi heqqide téximu éniq chüshenchige ige bolimiz. Chünki “hududul alem” namliq meshhur kitabta turpanni “Chinjikent” dep atighanliqi hemmige ayan. Mehmud qeshqiri “diwan” ning 1- tom, 517- bettiki “kerem” sözini izahlighanda “yoquri we töwen Chinliqlar tilida” dep qoshup qoyghanliqini körimiz. mehmud qeshqirining töwen Chin dégende qeshqerni közde tutidighanliqi kitabining üç yéride körsitip ötülgén.

Mutepekkur alim yüsüp xas hajipning “qutadghubilik” dastanigha kéyinki kishiler teripidin qoshup kirgüzülgen nesriy we kéyinche yene nezmiy muqeddimide Chin we Machin ibariliri mundaq chéliqudu:

Bu bek éziz bir kitabtur, u Chin hökimlirining hékmetliri bilen bézelgen, Machin alimlirining shéirliri bilen yasalghanki, bu kitabni oqughan we béyitlarni bashqilargha bildügen kishi bu kitabtinmu ezizraqtur. Chin-Machin alimliri we hékimlirining hemmisi bir qarargha keldiki, meshriq wilayitide, pütün Türkistan elliride, turkey söz bilen bughraxan tilida hichkim buningdin yaxshiraq kitabni hergiz yazghini yoq. bu kitab qaysi padishahliqqa yaki qaysi iqlimgha yetse, ghyet uzliqi we pewqullade güzellikidin, u ellerning hékimliri alimliri qobul qilip, uninggha her biri bir türlük at we leqem berdi. Chinliqlar (shahlarning edep-qaidiliri) dep atidi; Machin mülkining hékimliri (memliketning desturi) dése, meshriqliqlar (emirler zinniti) dédi; iranliqlar dep at qoydi; beziler (padishahlargha nesihet)dep atidi; turanliqlar dep at qoydi.”

Bu bayandiki “Chin we Machin alimliri we hékimlirining hemmisi bir qarargha keldiki meshriq wilayitide, pütkül Türkistan elliride, Türkiy söz bilen bughraxan tilida héchkim buningdin yaxshiraq kitabni hergiz yazghini yoq “dégen jümlidiki “Chin-Machin alimliri we hékimliri” dégen bölek bilen “meshriq wilayitide, pütkül Türkistan elliride, Türkiy söz bilen bughraxan tilida” dégen bölekni birleshtürüp qarighanda, “Chin we Machin” ibarisining “qidan” ibarisidin perqliq tilgha élin'ghanliqini, “Chin we Machin alimliri we hékimliri” héchqachan “qutadghubilik” ning Xenzuche nusxisini körüp bu heqte baha yürgüzüwatqan lyaw yaki sung sulalisi alim hékimliri emeslikini tebiy hés qilimiz.

Steyn özining xoten –lop wadisidiki arxéologiyilik sayahitide miladiyning béshidiki kangiyé yéziqida yézilghan bir höjjette “Chinstan” (CINASTAN CYNSTAN) dégen ibarini uchratqan. Bu ibare “Chinistani ilik big” (chashtani ilik beg) dastanining nami bilen selishturghanda qiziqarliq téma kélip chiqidu. Elwette bu yekün emes.

Steyn “qedimki xoten”namliq kitabining Xenzuche neshri 173- bétide süy-tang sulalisi dewridiki xoten xanliri we Chang'ende yashighan xotenliklarning ismi aldigha qoyghan wéy chi (尉迟) irogilifining tubutluqlarda RIJAYA dep teleppuz qilinishigha asalinip, esli xotenlikler “wéy Chin” (WEICHIN) dep ishletken bolishi mumkin, deydu. “maha” chong dégen menide bolup, eyni zamanda rim “da Ching” dep ishletiletti hem bu Chin ibariliri oxshimighan parallel ibariler bolup, Xenzu yéziqida perqlendürgili bolatti. Buningdin bashqa wiy chi (hazir wijaya, waysara dep özimiz yasiwalghan ibare) taki xotening axirqi

budda padishahighiche qollinilgan. Qaraxanilar uni Machin nomi bilan atighan. Wiy chi ibarisining Machin ibarisi ikenlikini körsitidu. Mesilen, wiy chishéng (尉迟胜) “ghalip ghalibi”meniside emes “ghalip Machini”meniside bolishi mumkin. Derweqe tang sulalisigha zaman jehette yéqin turidighan qaraxaniylarning aldi-keynide xotende “wiy chi” sözi emes, belki “Machin”dégen ibare qollinilghanliqi roshen. I. Birtishindirning ereb tarixchilirigha esaslinip yézishiche, islam dinini tarqitish yüzisidin élip bérilghan Qeshqer–Xoten arisidiki (1017- yili) urush Chin-Machin urushi dep atalghan. Steyn fransoz alimi grénard (M.GRENARD)ning tetqiqatigha esaslinip eyni chaghdiki xoten buddistlirining padishahini “Jagal-KhalKalulu of Machin” - Machin shahi yaghlu qalqalu dep yazghan. bu xelq ichide “qalqalu Machin”dep atilatti. Bu del “wijaya”, “waysara” dep xata qolliniwatqan Machindur.

Ottura esir Türk edibiyatida “Chin”, “Machin” ibariliri köp istémal qilindi. Bu Lutfi, sekkaki, nawai, Zelili qatarliq Uyghur nesebige tewe klassik shairlar teripidinla emes hetta Ezerbeyjan shairi nizami genjiwi, fuzuli, hetta “yolwas térisini yépinilwalghan batur” dastanining aptori girozin shairi rustawili shutaning eserliride turan nomi ornida ishli tilgen. Lutfi “gül we newruz” dastanida Chin we Machin arisidiki qérindashlar urushidin periyad chékip mundaq misralarni yazghan:

Ni yalghuz Chinu Machin tengsuqidin,
Ki barche dunyaning tengsuqliqidin.

Qara Taghliq we Aq Taghliq dep guruh bolushup, tügimes tepriqichiliq quyunlirini qozghighan xoja ishanlarning yerken seidiye xanliqini xaniweyran qiliship peyda qilghan jahaletlik yillirida yashighan meshhur shair muhemmed sidiq Zelili özining tengritaghning jenubiy we sherqide ötkén sersan –sergerdanliq hayatini:

Chinda musapirdurmen Machin ichide ghérip,
Yar yüzin körmedim muncheki men sarghiyip.

dep ipadiligen. (Milletler Neshriyati, 300- betke qarang). 19- esrde ili wadisida yashighan talantliq shair molla bilal bin molla yüsüp tarixi dastani “ghazat dermülükil Chin” (Chin yéridiki muqeddes urush)de ili wadisini “mülkiy Chin” dep atighan. Bu “mülkiy ejem”, “mülkiy xoten” dégendek adet xarakterlik atash, elwette.

Ulugh shair nawaiyning “Perhat-Shirin” dastanida yaritilghan Chin shahzadisi perhatning obrazi bizge hergizmu hazirqi ereb, paris, we Türk tillirida “Junggo” ni “Chin” deydighan pakit tüpeyli “Junggo shahzadisi” bolup tuyulmaydu. “Chin” we “Machin” din ibaret bu topinomiylilik nam tarixta Uyghur-Türk xelqliri yashighan gherbiy yurtni körsitidu. Jang xungnyen ependimu “shahname” ning Xenzuche terjime nusxisida “Chin” atalmisi Junggoning gherbiy shimalidiki tarixta Türkiy xelqler hökümranliq qilghan rayonni körsitidu. u Junggoning ichki ölkilirini körsetmeydu, dep eskertken.

Yoqirida bayan qilin'ghanlardin mundaq muhakimige kélish mumkin. Iskender zulqerneyn merkizi asiyağa bésip kirgende “Chin” qebililirining qarshiliqigha uchrighan. emma urush her ikki terepning teshebbuskarliqi tüpeyli sülhi bilen axirlashqan. Bu “Chin” qebililiri efrasiyapning “turan” qebililirining ewladliri idi.

“Chin” we “Machin” ibariliri qedimki “gherbiy yurt sheher-qel'e döwletliri” ge baghlinishliq atalghu bolup, qedimdin mewjüt idi. Bu atalghu bilen Chinshixuang birlikke keltürüp qurghan sulalining namini arilashhuriwétishke esas yoq. chünki bu atalma Chin sulalisi zamanisidin tolimu qedimiy bolghan desturlarda tilgha élinghan. Roshenki, kényinki künlerde aghdurulghan we eyni zaman siyasiy muhitida namini nishane qilghili bolmaydighan Chin sulalisining nami “Chin” we “Machin” ibarilirige esas bolishi mumkin emes. Uning üstige, Ju sulalisi zamanisidila, uningdin kényinki chünchyu dewridila shimaldiki milletler “真人” (Chinlar) déyilgen. Chin sulalisigiche soqulghan seddichin nyenshüy wadisigha yetmey axirlashqan bolup, sépil sirti “Chin”dep atalghan. Bu omumen merkizi asiyani körsitidighan turan zémini Chin, xoten diyari ulugh Chin - Machin déyilidighanliqini, “ottura Chin” ibarisi “Machin” ibarisidin kelgenlikini körsitidu.

1990- yili. Ürümchi.

Menbe: <http://karamet.5d6d.com/thread-71-1-1.html>